

BOLESŁAW DOMAŃSKI

Uniwersytet Jagielloński, Kraków, Polska • Jagiellonian University, Cracow, Poland

Współczesne procesy przemian regionalnych przemysłu Polski – próba interpretacji

Contemporary processes of regional industrial changes in Poland – possible interpretations

Streszczenie: Ogromne zmiany instytucjonalne, strukturalne i technologiczne, jakie zaszły w polskim przemyśle w okresie ostatnich 25 lat, zachęcają do refleksji nad tym, jaki wyraz znalazły one w przekształcaniach przestrzennej organizacji tego sektora gospodarki. Autor podejmuje próbę wskazania podstawowych procesów przemian przestrzennych, jakie zaistniały w tym okresie w przemyśle kraju, przede wszystkim w skali regionalnej. Stanowi to punkt wyjścia do próby odpowiedzi na dwa zasadnicze pytania. Po pierwsze, jakie są główne czynniki i mechanizmy obserwowanych przemian przestrzennych przemysłu, a po drugie, w jakim stopniu zmiany zachodzące w przemyśle przyczyniają się do rozwoju regionalnego i lokalnego w różnych częściach kraju. Analiza trendów pojawiających się w okresie transformacji pokazuje, że zarówno czynniki endogeniczne, jak i egzogeniczne sprzyjały wzmocnieniu potencjału produkcyjnego obszarów metropolitalnych. Wpływały na to w szczególności zasoby wykwalifikowanej kadry, dostępność komunikacyjna i korzystne położenie względem rynków zbytu. Przyczyniło się to w istotny sposób do zwiększania znaczenia w polskim przemyśle rozwiniętych regionów zachodniej części kraju – Dolnego Śląska i Wielkopolski. Względnie udana restrukturyzacja cechowała Górnośląski Okręg Przemysłowy, a częściowo również Łódzki Okręg Przemysłowy, procesy deindustrializacji dotknęły przede wszystkim stare okręgi Sudecki i Staropolski. Interesujące jest to, że rola przemysłu w obszarach pozametropolitalnych nie uległa generalnemu zmniejszeniu, rozwój postępował tu w głównej mierze w oparciu o czynniki endogeniczne. Oddziaływanie polityki państwa na rozmieszczenie działalności przemysłowej miało miejsce głównie poprzez inwestycje drogowe, a nie specjalne strefy ekonomiczne.

Abstract: Radical institutional, structural and technological changes which took place in Polish manufacturing and mining in the last 25 years are a good reason to discuss changes in spatial organization of this sector. The author aims at identifying the main processes of spatial change of industrial activity in the country at regional scale. This leads to two fundamental questions. First, what are the major factors and mechanisms of the identified spatial industrial change, and second, to what extent industrial changes find expression in regional and local development in various parts of the country. The analysis of trends in the transformation era show that both endogenous and exogenous factors contributed to the industrial growth of metropolitan areas. This was particularly stimulated by skilled labour, market and transport accessibility. The developed regions of Western Poland – Lower Silesia and Greater Poland

(Wielkopolska) benefited most of all. A relatively successful restructuring took place in the Upper Silesian Industrial District and to some extent in the Łódź region too. Old industrial regions of the Sudety Mountains and Staropolski were significantly affected by deindustrialization processes at the same time. It is interesting, that the role of manufacturing in non-metropolitan areas has not decreased in general. Industrial development mainly rested on endogenous factors here. The impact of governmental policy on spatial changes in Polish manufacturing and mining took place primarily by means of road investment (new motorways) rather than special economic zones.

Słowa kluczowe: Polska; postsocjalizm; przemysł; rozwój regionalny; zmiany przestrzenne

Keywords: mining and manufacturing; Poland; post-socialism; regional development; spatial change

Otrzymano: 16 stycznia 2015

Received: 16 January 2015

Zaakceptowano: 17 października 2015

Accepted: 17 October 2015

Sugerowana cytacja / Suggested citation:

Domański, B. (2015). Współczesne procesy przemian regionalnych przemysłu Polski – próba interpretacji. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 29(4), 40–53.

WSTĘP

Rozpoczęta przed 25 laty radykalna transformacja systemu politycznego i społeczno-gospodarczego kraju w połączeniu z otwarciem polskiej gospodarki na globalne wpływy pociągnęła za sobą ogromne zmiany instytucjonalne, strukturalne i technologiczne w gospodarce. Dotknęły one wszystkich sektorów, w sposób szczególny zaznaczyły się jednak w przemyśle, który stanowił trzon gospodarki socjalistycznej, zdominowany przez wielkie, centralnie zarządzane przedsiębiorstwa, pozbawione umiejętności funkcjonowania w warunkach konkurencji rynkowej i nierzadko odznaczające się zapóźnieniem technologicznym w stosunku do firm z innych krajów. W pierwszej fazie szoku transformacyjnego w latach 1989–1991 wartość produkcji dodanej przemysłu spadła aż o 33%, podczas gdy PKB Polski obniżył się w tym czasie jedynie o 18%. Procesy adaptacji i uczenia się, w tym znajdowania nowych rynków w Europie Zachodniej, postępowały jednak stosunkowo szybko i produkcja przemysłowa zaczęła rosnąć już w 1992 roku. Zachodziły głębokie zmiany własnościowe – prywatyzacja przedsiębiorstw państwowych, pojawianie się nowych podmiotów prywatnych oraz napływ kapitału zagranicznego. Z jednej strony wielu dużych, dominujących w przeszłości producentów nie potrafiło dostosować się do nowych warunków, tracąc dotychczasowe znaczenie, a nawet znikając z rynku, z drugiej strony jeszcze liczniejsze były przypadki udanej restrukturyzacji przedsiębiorstw i rozwój nowych firm. Wyrazem tego był dynamiczny trzyipółkrotny wzrost produkcji (w cenach stałych) w latach 1991–2012 – Polska okazała się krajem o zdecydowanie najszybszym rozwoju przemysłu w Europie. Równocześnie następował wzrost wydajności pracy i liczba pracujących w przemyśle zmniejszyła się o ponad 1/3, czego efektem było pojawienie się wysokiego bezrobocia w niektórych ośrodkach i okręgach przemysłowych.

Towarzyszyły temu daleko idące przemiany strukturalne przemysłu. Do najszybciej rozwijających się branż należały przemysły: samochodowy, elektroniczny, urządzeń elektrycznych, wyrobów z tworzyw sztucznych i gumy, wyrobów metalowych i meblarski. Równocześnie straciły na znaczeniu branże stanowiące rdzeń przemysłu PRL – górnictwo węgla kamiennego oraz hutnictwo żelaza i stali, skurczyły się także branże pracochłonne, podatne na konkurencję tańszych wyrobów azjatyckich – przemysły włókienniczy i skórzanym.

Tak głębokie zmiany, jakie zaszły w polskim przemyśle ostatnich 25 lat, zachęcają do refleksji nad tym, jaki wyraz znalazły one w przekształcaniach przestrzennej organizacji tego sektora gospodarki. Zagadnienia te analizowane były zarówno na wczesnym etapie transformacji (Stryjakiewicz, 1999), jak i w okresie późniejszym (np. Rachwał, 2011; Gierańczyk, Rachwał, 2012). Przedmiotem zainteresowania były zachodzące w przemyśle zmiany branżowe (np. Mrozińska, 2013) i związane z tym przemiany przestrzenne (np. Tobolska, Matykowski, 2006), liczne prace poświęcono przemianom przemysłu w wybranych branżach, regionach czy ośrodkach przemysłowych, z których bardzo wiele opublikowano w *Pracach Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*. Obszerny przegląd tych prac dokonany niedawno przez W. Gierańczyk (2014) zwalnia autora z ich omawiania.

Autor podejmuje próbę wskazania podstawowych procesów przemian przestrzennych, jakie zaszły w dyskutowanym okresie w przemyśle krajowym, przede wszystkim w skali regionalnej. Przedmiotem rozważań są międzyregionalne i częściowo wewnątrzregionalne przesunięcia w rozmieszczeniu działalności przemysłowej ogółem oraz w wybranych branżach przemysłowych, zmiany roli poszczególnych historycznie ukształtowanych okręgów przemysłowych, jak również procesy industrializacji w obszarach pozametropolitalnych. Analiza oparta jest na przeglądzie wyników opracowań różnych autorów wykonanych w ostatnich kilkunastu latach i uzupełniona prezentacją podstawowych zmian na poziomie województw na bazie danych GUS. Ograniczone ramy krótkiego tekstu pozwalają na zaprezentowanie jedynie wybranych najważniejszych elementów składowych analizy.

Diagnoza zmian przestrzennych, jakie miały miejsce w polskim przemyśle, stanowi punkt wyjścia do próby odpowiedzi na dwa zasadnicze pytania. Po pierwsze, interesujące jest, jakie są główne czynniki i mechanizmy obserwowanych przemian przestrzennych przemysłu. W jakim stopniu są one efektem działania czynników endogenicznych, a w jakim czynników egzogenicznych? Wiąże się to nierozdzielnie z zagadnieniem roli, jaką odgrywają z jednej strony przedsiębiorstwa lokalne, a z drugiej inwestorzy zewnętrzni, w tym zwłaszcza zagraniczne koncerny ponadnarodowe. Jaki jest wpływ polityki państwa, m.in. specjalnych stref ekonomicznych oraz inwestycji w infrastrukturę transportową? Po drugie, istotne znaczenie ma to, w jakim stopniu zmiany zachodzące w przemyśle przyczyniają się do rozwoju regionalnego i lokalnego w różnych częściach kraju. Innymi słowy, jak dużą rolę odgrywa przemysł w dynamizowaniu rozwoju poszczególnych regionów i miast w Polsce na tle innych działalności gospodarczych.

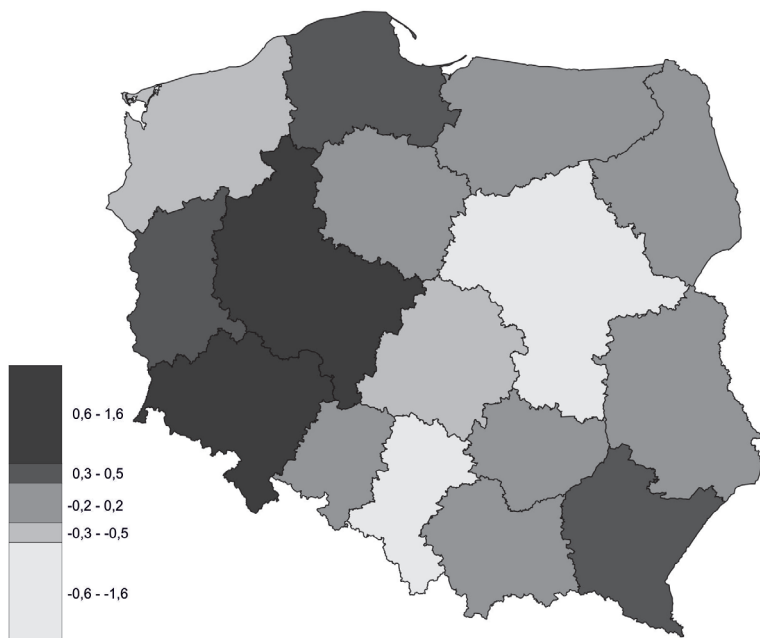
Odpowiedź na powyższe pytania wpisuje się w dyskusję nad znaczeniem różnego typu czynników w rozwoju przemysłu oraz we współczesnym rozwoju regionalnym i lokalnym w ujęciu ewolucyjnym i instytucjonalnym (Wieloński, 2000; Hayter, 2004; Stachowiak, Stryjakiewicz, 2008; Stryjakiewicz, 2014).

PRZEMIANY PRZESTRZENNE POLSKIEGO PRZEMYSŁU

Analiza zmian w rozmieszczeniu przemysłu wg województw możliwa jest w świetle danych GUS jedynie w oparciu o miernik liczby pracujących od 1998 roku. Przedstawiony na podstawie tych danych obraz pomija więc zmiany, jakie zaszły w pierwszym okresie transformacji, w pewien sposób zawyża też znaczenie regionów charakteryzujących się większym udziałem branż pracochłonnych.

Regionami o największej dynamice rozwoju przemysłu w analizowanym okresie były Wielkopolska i Dolny Śląsk. Ponadprzeciętny wzrost cechował ponadto województwa lubuskie, pomorskie i podkarpackie. Regionem o zdecydowanie wolniejszym rozwoju przemysłu na tle całego kraju było natomiast województwo mazowieckie. Relatywnie niższa dynamika rozwoju charakteryzowała również województwa łódzkie, śląskie i zachodniopomorskie (ryc. 1).

Ryc. 1. Zmiany rozmieszczenia przemysłu w Polsce w latach 1998–2012 (różnica udziału w liczbie pracujących w przemyśle kraju w p.p.)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS

Powyższe ujęcie maskuje ogromne zróżnicowanie występujące wewnątrz niektórych regionów. Szczegółowa analiza prowadzona na poziomie powiatów, w oparciu o dane GUS oraz bazy danych dużych i średnich przedsiębiorstw, pokazuje przykładowo w województwie dolnośląskim bardzo szybki wzrost w obszarze metropolitalnym Wrocławia, przy równoczesnym regresie przemysłu w Sudeckim Okręgu Przemysłowym na południu regionu (Brezdeń, 2015). Mniejsze kontrasty obserwować można natomiast w województwie wielkopolskim.

Interesującym zagadnieniem jest zróżnicowanie dynamiki rozwojowej między historycznie ukształtowanymi okręgami przemysłowymi. Okręg Sudecki jest jedynym, obok Staropolskiego, w przypadku którego możemy mówić o wyraźnych procesach deindustrializacji. W przypadku Okręgu Górnośląskiego regres tradycyjnych gałęzi, górnictwa węglowego i hutnictwa metali, został zrekomensowany rozwojem innych branż przemysłu przetwórczego, w szczególności samochodowego. Sprawia to, że – w połączeniu z szybkim rozwojem Okręgu Bielskiego – województwo śląskie wciąż pozostaje zdecydowanie największym skupieniem przemysłu w kraju (17,1% pracujących). Okręg Łódzki, po zapaści, jaka dotknęła przemysł włókienniczy w latach dziewięćdziesiątych, częściowo odbudował swój potencjał w innych branżach. Należy pamiętać, że miernik liczby pracujących pogarsza obraz trendów w okręgach Górnośląskim i Łódzkim, gdzie dominujące w przeszłości branże zatrudniały bardzo dużo osób.

Z innych okręgów przemysłowych opartych na dużych ośrodkach metropolitalnych Okręg Warszawski charakteryzował się szybkim wzrostem w latach dziewięćdziesiątych, który jednak okazał się relatywnie słabszy w porównaniu do całego kraju po 2000 roku. Na tym tle wyróżniają się przede wszystkim dwa szybko rosnące okręgi zachodniej Polski – Wrocławski i Poznański. Zauważalny jest ponadto kontrast między szybciej rozwijającym się przemysłem w obszarze metropolitalnym Trójmiasta a przemysłem Szczecina.

Potwierdzeniem dynamicznego rozwoju przemysłu w zachodniej Polsce, a zwłaszcza w obszarach metropolitalnych Poznania i Wrocławia, oraz przemian strukturalnych w GOP wraz z sąsiednim Okręgiem Bielskim jest silna koncentracja w tych obszarach działalności eksportowej (większą wykazuje jedynie Warszawa, skupiająca siedziby wielu przedsiębiorstw), ujawniona dobitnie w pracach T. Komornickiego (2004) oraz B. Szejgiec i T. Komornickiego (2015). Autorzy ci pokazują równocześnie, że w ostatnich kilkunastu latach nastąpił wzrost roli regionów zachodnich w polskim eksporcie.

Odrębną kwestią są zmiany wewnątrz obszarów metropolitalnych. Zachodzi w nich wyraźny proces rozpraszania produkcji z centralnych miast do otaczającej strefy metropolitalnej. Równoległe ma miejsce proces koncentracji funkcji kontrolnych (zarządów dużych firm) przede wszystkim w mieście stołecznym, a w dalszej kolejności w Poznaniu, Wrocławiu i innych największych miastach (Lijewski, 2003; Rogacki, 2006; Śleszyński, 2003, 2007).

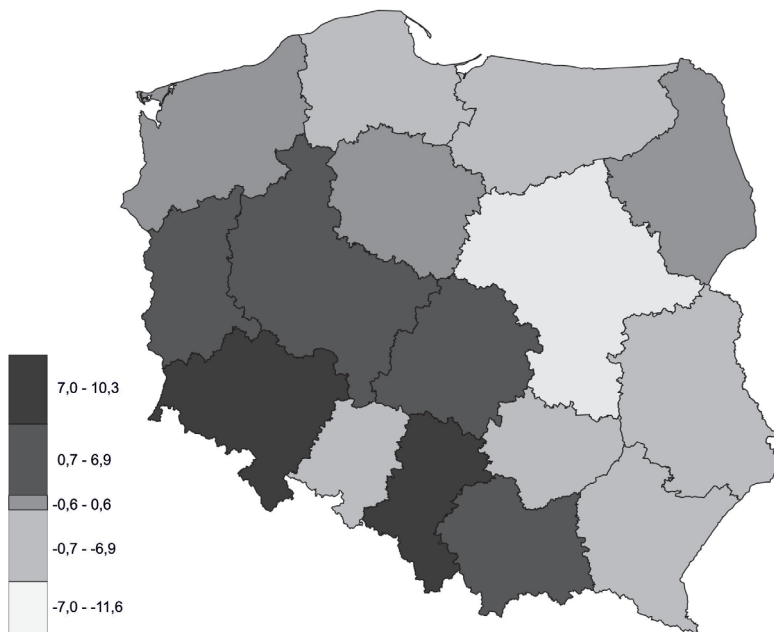
Godne uwagi jest również bliższe przyjrzenie się rozwojowi przemysłu w obszarach pozametropolitalnych. W latach 1998–2012 udział pięciu najslabiej uprzemysłowionych województw Polski Wschodniej w przemyśle kraju utrzymał się na poziomie 17%, przy ponadprzeciętnym wzroście w województwach podkarpackim i warmińsko-mazurskim oraz relatywnie słabszym w świętokrzyskim i lubelskim. Interesujące jest to, że udział tego makroregionu nie tylko nie zmalał, ale nawet uległ nieznacznemu zwiększeniu w porównaniu do schyłkowego okresu socjalizmu (15,9% w 1985 roku), podtrzymując długotrwały trend wzrostowy od końca pierwszej fazy industrializacji kapitalistycznej (8% w 1910 roku, 10% w 1938 roku, 14,6% w 1970 roku). Trzeba jednocześnie podkreślić, że rozwój przemysłu ma tu charakter niezwykle selektywny i dotyczy niektórych ośrodków i podregionów (Domański, Dej, Dziątek, Gwosdz, Sobala-Gwosdz, 2011). Przykładem wzrostu industrializacji pozametropolitalnej jest również województwo lubuskie.

Dla zilustrowania tendencji przemian przestrzennych w pojedynczych branżach przyjąć się można dwóm wybranym przemysłom o całkowicie odmiennych cechach w okresie transformacji – obuwniczemu, jako przykładowi pracochłonnej branży, która przeżyła znaczny spadek produkcji, i samochodowemu, jako przykładowi produkcji o bardzo wysokiej dynamice wzrostu.

Wielkie fabryki butów zbudowane lub rozbudowane w okresie socjalizmu znalazły się w bardzo trudnej sytuacji w warunkach rynku wymagającego produkcji krótkoseryjnej i wzornictwa nadążającego za szybko zmieniającą się modą, przy konkurencji taniego obuwia z zagranicy. Konsekwencją była utrata znaczenia przez najważniejsze dotychczas ośrodki produkcyjne, takie jak Radom, Krapkowice czy Chelmek, zanikły ponadto większe zakłady funkcjonujące w dużych miastach. Na plan pierwszy wysunęły się z jednej strony obszary stanowiące skupienia licznych małych i średnich firm prywatnych, w szczególności rejon Myszkowa i Żarek oraz Kalwarii Zebrzydowskiej, a z drugiej niektóre małe i średnie miasta, gdzie istniały mniejsze wytwórnie, nierzadko dawne filie dużych przedsiębiorstw państwowych, które wykazały się zdolnością elastycznego dostosowania się do rynku. Szczególnie interesujące jest jednak odrodzenie się produkcji obuwniczej w niektórych ośrodkach, gdzie padły duże fabryki państwowe, a w ich miejsce pojawiły się nowe firmy prywatne, które, korzystając z lokalnych umiejętności i zasobów specjalistycznej kadry, wyrobiły sobie własną markę na rynku krajowym lub zagranicznym. Najlepszym przykładem takiego ośrodka jest Słupsk, a w pewnym stopniu również Nowy Targ i okolice. Stanowi to element ciągłości w przestrzennej organizacji branży, w której skala zmian przestrzennych jest jednak bardzo duża (Roukova, Keremidchiev, Sobala-Gwosdz, Evgeniev, 2009).

W rozwoju produkcji samochodów i ich części w Polsce w okresie ostatnich dwóch dekad decydującą rolę odegrali liczni inwestorzy zagraniczni, którzy przejęli większość istniejących dużych zakładów oraz zbudowali sto kilkadziesiąt nowych dużych i średnich fabryk. Jak pokazuje ryc. 2, od 1998 roku nastąpiło radykalne przesunięcie analizowanej branży w kierunku południowo-zachodnim, z postępującą koncentracją produkcji przede wszystkim w województwach śląskim i dolnośląskim. Łącznie z województwem wielkopolskim przypada na nie blisko 60% pracujących w tym przemyśle w kraju (Gwosdz, Micek, 2010; Domański, Guzik, Gwosdz, Dej, 2013). Ponadprzeciętny wzrost dotyczy również przygranicznego województwa lubuskiego, a w nieco mniejszym stopniu także małopolskiego i łódzkiego. Straciły na znaczeniu wschodnie i północne regiony kraju. Uderzająca jest zwłaszcza utrata dotychczasowej pozycji przez region stołeczny, który stanowił główne skupienie branży samochodowej w Polsce u progu transformacji. Wiąże się to w pierwszym rzędzie z upadkiem warszawskiej fabryki Daewoo-FSO, części jej oddziałów i dostawców, z których niektórzy przestawili się na inną produkcję, ale w niemałym stopniu również z brakiem lokalizacji w tym regionie po 2000 roku nowych dużych fabryk komponentów samochodowych. Lokalizacje nowych zakładów były także nieliczne w południowo-wschodniej części kraju (lubelskie, świętokrzyskie i podkarpackie), gdzie zapaść przeżyły fabryki samochodów ciężarowych i autobusów w Starachowicach, Lublinie i Sanoku. Warto zauważyć, że koncentracja produkcji samochodowej w południowej i zachodniej Polsce stanowi element szerszego, wyraźnie ukształtowanego środkowoeuropejskiego skupienia tej branży, obejmującego także Czechy, zachodnią Słowację i północno-zachodnie Węgry.

Ryc. 2. Zmiany rozmieszczenia przemysłu samochodowego w Polsce w latach 1998–2012 (różnica udziału w liczbie pracujących w przemyśle samochodowym kraju w p.p.)

Źródło: Domański, Guzik, Gwosdz, Dej (2013)

Ogólnie rzecz biorąc, przestrzenna analiza branżowa pokazuje, że średnio i wysoko zaawansowane technologicznie działalności produkcyjne skupiają się w większym stopniu w obszarach metropolitalnych (m.in. Chojnicki, Czyż, 2006), podczas gdy w obszarach pozametropolitalnych relatywnie większą rolę odgrywa wytwarzanie wyrobów bardziej pracochłonnych, o niższej wartości dodanej. Wiąże się z tym większe zdywersyfikowanie struktury eksportu cechujące obszary metropolitalne (Komornicki, 2004).

Istnieją rzecz jasna wyjątki od tej prawidłowości, czego przykładem może być rozwój przemysłu lotniczego w południowo-wschodniej Polsce, skupiający firmy tzw. Doliny Lotniczej.

CZYNNIKI I MECHANIZMY PRZEMIAN PRZESTRZENNYCH PRZEMYSŁU POLSKI

Zmiany w rozmieszczeniu produkcji przemysłowej są wypadkową procesów restrukturyzacji i rynkowego sukcesu lub porażki istniejących wcześniej przedsiębiorstw w okresie transformacji, jak również pojawiania się nowych producentów rodzimych i zagranicznych. Istotny wpływ na zmiany przestrzenne mają z natury rzeczy lokalizacje nowych zakładów, które wzbudzają zazwyczaj szczególne zainteresowanie. Nie mniejsze znaczenie dla ciągłości lub przemian układów przestrzennych ma jednak rozbudowa powstałych wcześniej

fabryk, ograniczanie ich produkcji lub likwidacja, jak wskazano wcześniej na przykładzie branży obuwniczej czy samochodowej. Struktura przestrzenna przemysłu całego kraju jest generalnie strukturą długiego trwania. Oznacza to, że nawet w okresie bardzo głębokich zmian – dynamicznego wzrostu jednych rodzajów działalności i regresu innych – ulega ona stopniowej ewolucji.

Stosunkowo największy wpływ lokalizacji nowych zakładów (*greenfield*) zaznaczył się w branżach, które doświadczyły najbardziej dynamicznego wzrostu w wyniku pojawienia się wielu dużych inwestorów zagranicznych, np. w branży samochodowej i AGD. Inwestycje *greenfield* odpowiadają też w znacznym stopniu za rozwój przemysłu w strefach podmiejskich i metropolitalnych dużych miast (np. Wdowicka, 2002), niemałą część z nich stanowi relokacja zakładów usytuowanych uprzednio w tych miastach.

Do najważniejszych czynników lokalizacji dużych nowych fabryk, zarówno inwestorów zagranicznych, jak i krajowych, należą rynek zbytu, dostępność komunikacyjna i wykwalifikowana kadra (Domański, 2001, 2011). Orientacja produkcji polskiego przemysłu na rynki Europy Zachodniej uprzywilejowuje obszary o dobrej dostępności drogowej w zachodnich regionach kraju, sprzedaż na rynku krajowym sprzyja lokalizacji w obszarach metropolitalnych środkowej Polski (region łódzki) i częściowo południowej za względu na jej potencjał gospodarczy i demograficzny. Istotną rolę odgrywa dostępność wykwalifikowanej kadry. Stanowi ona ważny czynnik przewagi obszarów metropolitalnych, oferujących duże zasoby kadry o zróżnicowanych kwalifikacjach. Widoczna jest również atrakcyjność miast o tradycjach przemysłowych. Nie zaobserwowano hamującego wpływu obecności silnych związków zawodowych w ośrodkach i okręgach przemysłowych. Dostępność transportowa ma także, obok niższych cen działek, największy wpływ na lokalizację szczegółową w strefach wokół wielkich miast.

Nie należy zapominać, że zasadniczym elementem sukcesu gospodarczego Polski w okresie transformacji stała się przedsiębiorczość lokalna. Odgrywa ona również istotną rolę w rozwoju niektórych branż przemysłu. Przedsiębiorczość jest generalnie wyższa w obszarach wyżej rozwiniętych: bardziej w zachodniej Polsce niż wschodniej oraz w obszarach metropolitalnych niż pozametropolitalnych, czemu sprzyjają większy rynek zbytu i akumulowany kapitał. Nierzadko nawiązuje ona także do obszarów skupień danej produkcji ukształtowanych jeszcze w okresie przedsocjalistycznym, czasem ma związek z procesami spin-off w sąsiedztwie istniejących dużych zakładów.

Zarówno czynniki egzogeniczne, przyciągające nowych inwestorów zewnętrznych, jak i endogeniczne, składające się na rozwój istniejących dużych firm i pojawianie się nowych małych i średnich przedsiębiorstw, sprzyjały więc rozwojowi przemysłu w obszarach metropolitalnych. Istotny wpływ na dynamikę ich rozwoju miała oczywiście ukształtowana historycznie struktura branżowa okręgów i ośrodków przemysłowych.

Peryferyjne obszary pozametropolitalne, zwłaszcza w Polsce wschodniej, cechuje ograniczona atrakcyjność dla lokalizacji nowych dużych fabryk. Przemysł rozwija się w nich przede wszystkim w oparciu o istniejące wcześniej firmy, ma więc w znacznym stopniu charakter rozwoju endogenicznego. Przykładami branż sukcesu mogą być tu przemysł mleczarski w północno-wschodniej części kraju oraz lotniczy na południowym wschodzie, chociaż

w tym drugim przypadku istotną rolę odgrywa zaangażowanie kapitału zagranicznego. Przedsiębiorczość lokalna stała się podstawą pojawienia się nowych rodzimych producentów, którzy osiągnęli czołową pozycję na rynku krajowym i znaczący sukces eksportowy, np. BRW z okolic Biłgoraju i Nowy Styl z Krosna w przemyśle meblarskim oraz klaster bielizniano w Białymstoku.

Wpływ polityki państwa zaznaczył się przede wszystkim w sposób pośredni poprzez budowę autostrad i dróg szybkiego ruchu. Najwcześniejsze powstanie autostrady A4 przyczyniło się do atrakcyjności Polski południowej, zwłaszcza południowo-zachodniej, dla lokalizacji nowych zakładów. Znaczenie specjalnych stref ekonomicznych jako narzędzia przyciągania inwestorów wydaje się ograniczone dla zmian w rozmieszczeniu produkcji przemysłowej. Olbrzymia liczba podstref tworzonych tam, gdzie życzyli sobie tego inwestorzy, oznacza, że możemy mówić w tym przypadku raczej o tzw. efekcie biegu jałowego, czyli wzmacnianiu regionów i ośrodków, które były preferowane przez firmy, niż o celowym oddziaływaniu państwa na lokalizację inwestorów w obszarach problemowych uznanych za wymagające wsparcia (m.in. Domański, Gwosdz, 2005; Smętkowski, 2008).

ROZWÓJ PRZEMYSŁU A DYNAMIKA GOSPODARCZA REGIONÓW I PODREGIONÓW

Interesującym zagadnieniem jest znaczenie, jakie odgrywał rozwój przemysłu w ogólnym rozwoju społeczno-gospodarczym polskich regionów i ich części w ostatnich dekadach. Najszybszy wzrost PKB od połowy lat dziewięćdziesiątych charakteryzował województwa mazowieckie, dolnośląskie i wielkopolskie, a w dalszej kolejności łódzkie i małopolskie, stosunkowo najwolniejszy natomiast województwa opolskie, zachodniopomorskie, kujawsko-pomorskie i lubuskie, a wyraźnie wolniejszy od ogólnokrajowego także lubelskie i podkarpackie. Porównanie dynamiki wzrostu PKB i analizowanych wcześniej trendów rozwojowych przemysłu pozwala wyróżnić kilka typów regionów.

Tab. 1. Porównanie dynamiki wzrostu PKB i dynamiki rozwoju przemysłu województw

		Dynamika wzrostu PKB		
		poniżej przeciętnej	przeciętna	wysoka
Dynamika wzrostu przemysłu	wysoka	podkarpackie lubuskie	pomorskie	wielkopolskie dolnośląskie
	przeciętna	opolskie kujawsko-pomorskie warmińsko-mazurskie	małopolskie podlaskie	
	poniżej przeciętnej	zachodniopomorskie lubelskie	łódzkie śląskie świętokrzyskie	mazowieckie

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS

Na plan pierwszy wysuwają się Dolny Śląsk i Wielkopolska, będące regionami o bardzo szybkim wzroście gospodarczym, których rola w polskim przemyśle równocześnie

systematycznie rośnie (tab. 1). Oznacza to, że ich rozwój opiera się nie tylko na dynamicznym wzroście sektora usługowego, ale również produkcyjnego. Oba należą także do regionów o najwyższym poziomie rozwoju rolnictwa.

Kontrastuje z tym województwo mazowieckie, gdzie dynamiczny rozwój obszaru metropolitalnego Warszawy jest w olbrzymim stopniu wynikiem ekspansji usług, czemu nie towarzyszy podobna rozbudowa przetwórstwa przemysłowego.

Pośród regionów, których trzon stanowią obszary metropolitalne, umiarkowanie szybki wzrost zarówno usług, jak i przemysłu dotyczy Małopolski, natomiast relatywnie szybszy jest rozwój przemysłu województwa pomorskiego.

Większa dynamika rozwoju przemysłu niż usług na tle krajowym jest jednak przede wszystkim cechą niektórych regionów pozametropolitalnych, w szczególności podkarpackiego i lubuskiego, a w pewnym stopniu także opolskiego, warmińsko-mazurskiego i kujawsko-pomorskiego. Pokazuje to, że rozwój przemysłu może odgrywać w obszarach pozametropolitalnych większą rolę niż rozwój usług, co potwierdza także przedstawiony wcześniej fakt utrzymywania się pozycji Polski Wschodniej w przemyśle kraju, przy generalnie znacznie niższej dynamice PKB, czyli wolniejszym rozwoju usług i rolnictwa niż w innych częściach Polski.

Słabsza od ogólnokrajowej dynamika rozwoju przemysłu przy umiarkowanym ogólnym tempie rozwoju gospodarczego charakteryzowała dwa najsilniej uprzemysłowione województwa – śląskie i łódzkie. Odzwierciedla to nie tylko procesy restrukturyzacji przemysłu tych regionów, gdzie dominowały w przeszłości branże, których produkcja uległa radykalnemu zmniejszeniu, ale również relatywny niedorozwój usług w tych regionach w erze PRL, co stworzyło warunki do wyjątkowo dużej ich ekspansji w okresie transformacji rynkowej.

Niską dynamiką zarówno rozwoju przemysłu, jak i pozostałych sektorów – usług i rolnictwa, odznaczały się województwa zachodniopomorskie i lubelskie. Na tym tle korzystniej wyglądała sytuacja w województwie podlaskim, gdzie obserwować można było umiarkowanie szybkie tempo wzrostu PKB i rozwoju przemysłu, w województwie świętokrzyskim wolniejszy był rozwój przemysłu.

Analiza wzrostu PKB i dynamiki rozwoju przemysłu w skali subregionalnej pokazuje, że do obszarów najszybszego wzrostu należały strefy metropolitalne wielkich miast. Rozbudowa przemysłu odgrywa istotną rolę w dynamizowaniu ich rozwoju gospodarczego, szczególnie w obszarach metropolitalnych Poznania i Wrocławia, ale także Krakowa i Trójmiasta, w mniejszym natomiast stopniu Warszawy.

Rozwój przemysłu w strefach metropolitalnych generuje silne efekty mnożnikowe przede wszystkim w usługach, a tym samym przyczynia się do dynamizowania rozwoju całych obszarów metropolitalnych, w tym rozwoju usług w samych miastach-metropoliach, przede wszystkim usług dla biznesu, ale także usług konsumpcyjnych.

WNIOSKI

Okres transformacji uważany jest powszechnie za czas terejalizacji polskiej gospodarki. Bardzo szybki rozwój sektora usług odgrywał niewątpliwie ogromną rolę we wzroście gospodarczym kraju. Nie należy jednak zapominać, że – po krótkiej fazie szoku transformacyjnego

– był to również okres niezwykle szybkiego wzrostu produkcji przemysłowej, przy głębokich zmianach struktury branżowej i własnościowej.

Rozwój przemysłu był przede wszystkim ważnym elementem składowym dynamicznego wzrostu gospodarczego najsilniejszych regionów zachodniej części kraju – Wielkopolski i Dolnego Śląska, w tym zwłaszcza obszarów metropolitalnych Poznania i Wrocławia. Rozbudowa przemysłu przyczyniała się generalnie do wzmocnienia obszarów metropolitalnych, nie tylko bezpośrednio, ale także pośrednio, poprzez efekty mnożnikowe wywoływane w rozwoju usług dla firm. Miała ona ponadto istotny udział w rozpraszaniu aktywności gospodarczej w strefie podmiejskiej i metropolitalnej wielkich miast. Wyjątkiem jest obszar metropolitalny Warszawy, gdzie rozwój przemysłu jest nie tylko zdecydowanie wolniejszy od rozwoju usług, ale także słabszy niż w innych regionach kraju.

Względnie udana restrukturyzacja tradycyjnych okręgów przemysłowych – Górnośląskiego i Łódzkiego, jest w niemałym stopniu efektem rozwoju nowych działalności produkcyjnych na ich terenie. Procesy deindustrializacji dotknęły w największym stopniu dwa inne stare okręgi przemysłowe – Sudecki i Staropolski.

Obserwowane w ostatnich dwóch dekadach wzmocnienie potencjału produkcyjnego uprzemysłowionych regionów Polski Zachodniej oraz obszarów metropolitalnych jest zarówno wynikiem ekspansji dużych firm, w tym także lokalizacji nowych inwestorów zagranicznych, jak i rozwoju małych i średnich przedsiębiorstw lokalnych. Kapitał zagraniczny odegrał bardzo dużą rolę w restrukturyzacji okręgów Górnośląskiego i Łódzkiego.

Najważniejszymi czynnikami różnicującymi dynamikę rozwoju przemysłu w przestrzeni Polski są: zróżnicowana dostępność zasobów wykwalifikowanej kadry, w szczególności kadry o kompetencjach i tradycjach technicznych, dostępność komunikacyjna i położenie względem rynków zbytu.

W regionach pozametropolitalnych zachodzi selektywny rozwój przemysłu, przede wszystkim w branżach i miejscach posiadających tradycje przemysłowe, w znacznym stopniu w oparciu o istniejące wcześniej zakłady, oraz nowych rodzimych producentów, czyli czynniki endogeniczne. W przygranicznym województwie lubuskim oraz częściowo także w podkarpackim istotne znaczenie mają również inwestorzy zagraniczni.

Zaznacza się podział funkcjonalny przestrzeni kraju: skupianie produkcji wyrobów o wysokiej wartości dodanej w obszarach metropolitalnych i regionach zachodnich, a wytwarzanie prostszych pracochłonnych wyrobów w regionach peryferyjnych. Sytuacja taka jest zgodna z funkcjami, jakie pełnią wysoko rozwinięte regiony rdzenia i regiony peryferyjne w świetle teorii cyklu życiowego produktu, nie wynika to jednak z przedstawionych w tej teorii mechanizmów przenoszenia produkcji z jednego typu regionów do drugich w etapie dojrzałości produktu.

Funkcjonujące w Polsce wyspecjalizowane branżowo lokalne i subregionalne skupienia dużej liczby małych i średnich producentów wykazują pewne cechy postfordowskiej (elastycznej) organizacji produkcji. Relatywnie słabo rozwinięta jest w nich jednak zazwyczaj współpraca między miejscowymi firmami prowadzącymi podobną produkcję. Brak w nich także w zdecydowanej większości współdziałania z jednostkami naukowo-badawczymi, trudno je więc uznać za klastry w rozumieniu porterowskim.

W przypadku licznych ośrodków monobranżowych i monofabrycznych możemy mówić o mechanizmach uwięzienia na ścieżce dotychczasowego rozwoju w rozumieniu koncepcji zależności od ścieżki (*path dependence*). Wpływ jednostkowych zdarzeń na rozwój ośrodka lub okręgu przemysłowego w postaci sukcesu lub porażki restrukturyzacji pojedynczych producentów widoczny jest nie tylko w przypadku miast monofabrycznych, ale nawet dużych okręgów, co ilustrują skutki upadku Daewoo-FSO w mieście stołecznym.

Polityka państwa wywarła większy wpływ na zmiany przestrzenne przemysłu w Polsce w sposób pośredni, poprzez ogólną politykę gospodarczą i przemysłową, która sprzyjała rozwojowi niektórych branż, oraz w sposób bezpośredni, poprzez inwestycje drogowe – bardziej niż poprzez specjalne strefy ekonomiczne. Strefy ekonomiczne wzmocniały raczej tendencje lokalizacyjne wynikające z procesów rynkowych i wymienionych wcześniej czynników, chociaż są również wyjątki od tej prawidłowości, np. Mielec, gdzie powstała pierwsza strefa ekonomiczna w kraju (Domański, Gwosdz, 2005). Istotną rolę w jej utworzeniu odegrały lokalne elity. Wpływ aktywności i sprawności władz lokalnych jest też widoczny w przyciąganiu inwestycji *greenfield* (Jarczewski, 2012).

Ogólnie rzecz biorąc, wydaje się, że znaczenie przemysłu w rozwoju gospodarczym polskich miast i regionów w ostatnich 25 latach jest niedoceniane. Dotyczy to zarówno regionów wysoko rozwiniętych i obszarów metropolitalnych, jak i peryferyjnych obszarów pozametropolitalnych. Jak pokazują zarysowane wyżej procesy, także w tych ostatnich, w tym w regionach Polski Wschodniej, przemysł może być ważnym elementem rozwoju lokalnego, nierzadko ważniejszym od rozdrobnionego, tradycyjnego rolnictwa oraz zawansowanych usług, które z natury rzeczy koncentrują się w obszarach metropolitalnych. Właściwą polityką wydaje się w tych regionach wspieranie miejscowych branż i firm, które się tu rozwijają i osiągnęły już pewien sukces, czyli rozwoju endogenicznego, zamiast prób przyciągania dużych zewnętrznych inwestycji *greenfield*.

Interesującym zagadnieniem, zasługującym na szerszą analizę i dyskusję, są procesy specjalizacji i dywersyfikacji struktury branżowej okręgów i ośrodków przemysłowych w Polsce oraz związek dynamicznych branż przemysłowych z wcześniejszą specjalizacją regionów i ośrodków przemysłowych. Niezwykle istotnym i słabo rozpoznanym problemem jest również kwestia zmian, jakie zaszły w powiązaniach między producentami w przestrzeni kraju, w tym w szczególności zasięgu efektów mnożnikowych rozwoju przemysłu w obszarach metropolitalnych i pozametropolitalnych.

Literatura

References

- Brezdeń, P. (2015). Wybrane aspekty przemian strukturalnych i innowacyjności przemysłu Śląska – ujęcie przestrzenne. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 29(2), 123–146.
- Chojnicki, Z., Czyż, T. (2006). The role of knowledge in the shaping of knowledge-based economy and economic development of Poland: regional approach. *Quaestiones Geographicae*, 25B, 7–16.
- Domański, B. (2001). *Kapitał zagraniczny w przemyśle Polski. Prawidłowości rozmieszczenia, uwarunkowania i skutki*. Kraków: Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego.

- Domański, B. (2011). Foreign capital and the development of Polish regions. *Czasopismo Geograficzne*, 82(1–2), 173–187.
- Domański, B., Dej, M., Działek, J., Gwosdz, K., Sobala-Gwosdz, A. (2011). *Znaczenie przemysłu dla „inteligentnego i trwałego” rozwoju regionu Polski Wschodniej oraz podejmowanych działań dotyczących jego restrukturyzacji i modernizacji*. Warszawa: Ekspertyza przygotowana na zlecenie Departamentu Programów Ponadregionalnych Ministerstwa Rozwoju Regionalnego.
- Domański, B., Guzik, R., Gwosdz, K., Dej, M. (2013). The crisis and beyond: the dynamics and restructuring of automotive industry in Poland. *International Journal of Automotive Technology and Management*, 13(2), 151–166.
- Domański, B., Gwosdz, K. (red.) (2005). *Dziesięć lat doświadczeń pierwszej polskiej specjalnej strefy ekonomicznej. Mielec 1995–2005*. Kraków–Mielec: Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Gierańczyk, W. (2014). Economic situation in the manufacturing sector as an example of modern research in industrial geography in Poland. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 25, 25–55.
- Gierańczyk, W., Rachwał, T. (2012). Structural changes in the industry of Poland against the background of eastern European Union states. *Quaestiones Geographicae*, 31(2), 83–93.
- Gwosdz, K., Micek, G. (2010). Spatial agglomerations in the Polish automotive industry. *Przegląd Geograficzny*, 82(2), 159–190.
- Hayter, R. (2004). Economic geography as dissenting institutionalism: the embeddedness, evolution and differentiation of regions. *Geografiska Annaler, Series B: Human Geography*, 86(2), 95–115.
- Jarczewski, W. (2012). *Pozyskiwanie inwestorów do gmin*. Warszawa: Wolters Kluwer.
- Komornicki, T. (2004). Obszary koncentracji eksportu w przestrzeni przemysłowej Polski. *Przegląd Geograficzny*, 76(4), 473–491.
- Lijewski, T. (2003). Koncentracja ośrodków aktywności gospodarczej w Polsce w świetle list 500 firm. *Przegląd Geograficzny*, 75(3), 433–447.
- Mrozińska, A. (2013). Zmiany strukturalne w przemyśle przetwórczym według województw w latach 1999–2010. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 21, 157–172.
- Rachwał, T. (2011). Wpływ kryzysu na zmiany produkcji przemysłowej w Polsce. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 17, 99–113.
- Rogacki, H. (2006). Large industrial enterprises in Poland: changes in regional pattern. *Quaestiones Geographicae*, 25B, 53–60.
- Roukova, P., Keremidchiev, S., Sobala-Gwosdz, A., Evgeniev, E. (2009). Local production networks and governance: a comparative study of the footwear industry in Bulgaria and Poland. *Problems of Geography*, 1, 72–88.
- Smętkowski, M. (2008). Rola specjalnych stref ekonomicznych w kształtowaniu struktury przestrzennej przemysłu w Polsce. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 10, 204–216.
- Stachowiak, K., Strykiewicz, T. (2008). Institutional approach in economic geography and its relevance to regional studies. *Quaestiones Geographicae*, 27(1), 7–20.
- Strykiewicz, T. (1999). *Adaptacja przestrzenna przemysłu w Polsce w warunkach transformacji*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Strykiewicz, T. (2014). Changes in Polish industrial geography at the turn of the 21st century. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 25, 7–19.
- Szejgiec, B., Komornicki, T. (2015). Spatial differentiation of Polish export linkages. *Geographia Polonica*, 88(1), 173–178.
- Śleszyński, P. (2003). Struktura i rozmieszczenie ośrodków zarządzania w polskiej gospodarce. *Przegląd Geograficzny*, 74(2), 199–226.
- Śleszyński, P. (2007). Gospodarcze funkcje kontrolne w przestrzeni Polski. *Prace Geograficzne Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN*, 213.

- Tobolska, A., Matykowski, R. (2006). Działalność przemysłowa w warunkach wzrastającej internacjonalizacji i globalizacji na przykładzie wybranych produktów. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 8, 47–59.
- Wdowicka, M. (2002). Wykształcanie się nowych obszarów przemysłowych w strefie podmiejskiej Poznania. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 3, 115–122.
- Wieloński, A. (2000). *Geografia przemysłu*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Bolesław Domański, prof. dr hab., Uniwersytet Jagielloński, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej, Zakład Rozwoju Regionalnego. Zainteresowania badawcze autora obejmują: rozwój lokalny i regionalny, politykę regionalną, transformację postsocjalistyczną, rozwój obszarów metropolitalnych i regionów peryferyjnych, nierówności przestrzenne, restrukturyzację miast i regionów przemysłowych, rewitalizację miast, przekształcenia terenów poprzemysłowych, czynniki lokalizacji działalności przemysłowej i usługowej, rozwój przemysłu samochodowego w Europie Środkowej, rolę kapitału zagranicznego w rozwoju lokalnym i regionalnym.

Bolesław Domański, Ph.D., a professor, Jagiellonian University, Institute of Geography and Spatial Management, Department of Regional Development. Research interest of the author include: local and regional development, regional policy, post-socialist transition, development of metropolitan areas and peripheral regions, spatial inequalities, economic restructuring of industrial towns and regions, urban regeneration, development of derelict industrial land, location of manufacturing and service activities, the development of automotive industry in Central Europe, the impact of foreign capital on local and regional development.

Adres/address:

Uniwersytet Jagielloński
Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej
ul. Gronostajowa 7, 30-431 Kraków, Polska
e-mail: boleslaw.domanski@uj.edu.pl